

1945. – Мн., 2005.
19. Коваленя А.А. *Беларусь 1939–1945 гг. Война и политика.* – Мн., 2001.
  20. Козак К. *Германский оккупационный режим в Беларуси и еврейское население [Электронный ресурс].* – Режим доступу: <http://www.homoliber.org>.
  21. *Людские потери СССР в период второй мировой войны:* Сб. ст. – СПб., 1995.
  22. Вербицкий Г.Г. *Остарбайтеры: история россиян, насильственно вывезенных на работы в Германию во время Второй мировой войны.* – СПб, 2004.
  23. Литвин В.М. *Україна в Другій світовій війні (1939–1945).* – К., 2004.
  24. *Політична історія України. XX ст.: У 6 т. – Т. 4. – К., 2003.*
  25. Арад І. *Катастрофа євреїв на окупованій території Советського Союзу (1941–1945).* – М., 2007.
  26. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987.
  27. *Население и общество.* – № 451 – 452 [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://demoscope.ru>.

О. А. Ломака

ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В ЦЕНТРАЛЬНО-УКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ 1959 – 1989 рр. (на матеріалах Кіровоградської області)

На етапі становлення української державності, її демократизації особливій увазі як науковій, так і практичній ваги набуває осмислений аналіз етнічних, міграційних процесів, що відбувалися у часи радянської влади на всій території Української РСР, і зокрема у Кіровоградській області. У той же час міграційний чинник був серйозним фактором впливу на демографічну, економічну та соціально-політичну ситуацію в усіх регіонах УРСР. Так, міграції в Кіровоградській області призвели до того, що міське населення збільшилося, а сільське – зменшилося.

У радянській історіографії дослідники звертали мало уваги на етнічні групи серед населення різних регіонів України та на міграційні процеси по всій території Радянського Союзу. Відомості про етносоціальні процеси у 60 – 80-х рр. XX ст. зустрічаються в роботах соціолога О. Нельги [1], демографів А. Хомри [2], Г. Глуханової [3], Т. Петрової [4], В. Козлова [5], В. Кабузана [6], етнографів В. Наулка [7], А. Пономарьова [8]. Дослідженню динаміки росту населення, його національного складу присвячена праця О. Рашина “Население России за 100 лет (1811 – 1913 гг.): Статистические очерки” [9], яка є однією з перших спроб аналізу проблеми у радянській історичній і статистичній літературі.

Важливим джерелом для розвитку демографії України в повоєнний період є Всесоюзні переписи населення (1959, 1970, 1979, 1989 рр.), які відображають загальну динаміку руху населення й у Кіровоградській області.

Метою цієї статті є аналіз етносоціальних і демографічних процесів, виявлення основних тенденцій до зміни чисельності населення Кіровоградської області в період з 1959 до 1989 рр.

Так, за даними переписів населення Кіровоградської області з 1970 до 1989 рр. спостерігається тенденція до зменшення чисельності населення всієї Кіровоградської області з 1 млн. 259 тис. 398 осіб у 1970 р. – до 1 млн. 239 тис. 439 осіб у 1989 р. [10, 4 – 5].

У Кіровоградській, як і в інших областях України, були присутні загальнодержавні тенденції у динаміці чисельності етнічного складу населення. За матеріалами Всесоюзного перепису населення 1989 р. українці посідали перше місце [11, 5] по районах Кіровоградської області серед усіх етнічних груп. Середня питома вага українців в регіоні складала 85,3 %, хоча їхнє розселення було нерівномірним. Найбільший відсоток щодо питомої

ваги українців в області мав Новоархангельський район, а найменший – Гайворонський [10, 121 – 126].

На другому місці після українців в області на той час було етнічне представництво росіян [12, 3]. Їх середня питома вага становила 11,7 %, а найбільший відсоток росіян зафіксований в м. Знам'янка [10, 121 – 126]. Третьою за чисельністю в області була етнічна група молдаван. У середньому їхня питома вага складала 0,9 %, хоча в окремих районах молдаван було 1,5 – 2,2 % (Вільшанський, Новоукраїнський). В інших районах області відсоток молдаван не перевищував 0,4 % від загальної кількості населення.

Наступними за чисельністю в області були білоруси, євреї та болгары [12, 3]. Середня питома вага білорусів становила 0,8 %, найбільше представлена ця етнічна група була в Устинівському районі [10, 121 – 126]. Євреї у складі населення області становили 0,4 % [10, 115, 121 – 126; 13, 156]. Проживали переважно в містах (Кіровоград, Знам'янка, Олександрія, Світловодськ). Болгар в області було 0,3 % від загальної кількості населення області [13, 156]. Ця етнічна група представлена переважно у Вільшанському районі [11, 5], де складала 13 % його населення [10, 121 – 126].

Як відомо, динаміку чисельності народів та їхнє географічне розміщення обумовлюють три аспекти: природний рух населення (народжуваність, смертність, природний приріст), міграція та етнічні процеси [14, 91]. Варто відзначити, що, попри природний рух населення, міграційні та етнічні процеси, загальна чисельність населення Кіровоградської області, починаючи з 1970-х р., постійно знижувалася. Це було зумовлено кількома причинами.

По-перше, виїзд на навчання молоді в інші міста, країни, де вони, здебільшого, залишалися на постійне проживання [15, 71]. Або ж після закінчення навчання, коли їх за розподілом направляли у будь-яку частину СРСР. В умовах гострої нестачі трудових ресурсів з України за держнабором направлялися робітники в інші республіки Союзу [16, 36]. Навчальні заклади здійснювали пільговий або позаконкурсний прийом молоді із сільської місцевості. Передбачалося, що після отримання диплому всі молоді спеціалісти повернуться до дому, але більшість випускників не бажали повертатися працювати в село [17, 28].

По-друге, служба в армії, адже розподіл відбувався по різних військових частинах. Служба у збройних силах давала можливість виїхати з села, міста, країни і залишитися там, де проходили військову службу, подекуди навіть вдалось зробити кар'єру, влаштуватися на гарну роботу, одружитися, створити сім'ю. Тому молоді хлопці після служби теж не горіли бажанням повертатися додому.

По-третє, трудова міграція, внаслідок якої, люди різного віку виїжджали за межі області в пошуках кращого заробітку і залишалися на новому місці на постійне проживання [18, 101]. Широкого розмаху набули організовані переселення – вербування робочої сили на новобудови Радянського Союзу. З часом, на зміну організованим міграціям, прийшли індивідуальні переїзди, що мали також чисельний контингент осіб. Цьому сприяла значна уніфікація способу життя (принаймні в міських поселеннях), наявність робочих місць на всій території СРСР. Упевненість в отриманні роботи і засобів до існування стали факторами, завдяки яким, люди легко звужалися на міграцію [19, 23]. У повоєнні роки широко здійснювалися трудові мобілізації робочої сили для використання її на відбудовчих роботах [20, 81]. Причиною зменшення загальної кількості населення в області стали зокрема міграції 1950 – 60-х рр. у Східні райони Радянського Союзу на освоєння цілинних земель, новобудови Сибіру та Далекого Сходу [21, 60]. Протягом 1953 – 1958 рр. за межі УРСР було направлено понад 327 тис. робітників. У перший період освоєння цілинних і перелогових земель виїхали ще 80 тис. юнаків і дівчат.

По-четверте, відтік сільського населення в місто. У СРСР за період з 1970 до 1979 рр. до міст щорічно переселялися майже 3,1 млн. осіб, із міст у сільську місцевість мігрували близько 1,5 млн. осіб [22, 42]. Протягом ХХ ст. відбулися значні зміни у територіальному розміщенні етнічних груп України, зокрема, зросла кількість українців. За переписами: 1926 р. українців у містах налічувалося 10 %, 1959 р. – 36,6 %, 1989 р. – 60,3 % [23, 20].

Швидкому зростанню міського населення в Кіровоградській області сприяв і перехід робітників до міст. Основним джерелом формування робітничого класу республіки було сільське українське населення [24, 26]. Внаслідок радянської індустріалізації, що вимагала мільйонів працівників, кількість переселенців до українських міст значно зросла. До того ж на зламі 1950–60-х рр. почався занепад сільських населених пунктів. У селах, що вважалися неперспективними, заборонялося будівництво об'єктів соціальної сфери, закривалися школи, фельдшерсько-акушерські пункти, ліквідовувалися сільські Ради. Зникнення таких сіл супроводжувався масовою міграцією їхніх мешканців до міст [25, 20, 21]. До того ж у 1980-х рр. в Україні налічувалося 40 % збиткових нерентабельних колгоспів. Господарства Кіровоградської області закінчували п'ятирічки в основному зі збитками, що теж посилювало міграційні процеси [26, 19].

Порівнюючи матеріали, які дають нам переписи від 1959– до 1989 рр., можемо прослідкувати зміни й в етнічній структурі населення області. Впродовж 1959–1989 рр. в Україні спостерігалось збільшення чисельності східнослов'янських етнічних груп. Зокрема у Кіровоградській області, за зменшення українців на 3 %, кількість росіян збільшилася на 40,9 %, молдаван – 48,1 %, білорусів – на 2 % [13, 177; 27, 5]. З іншого боку, зменшилась кількість євреїв на 51,9 %, болгар – на 29,1 % [28, 1; 29, 179]. Натомість динаміка чисельності українців мала дещо іншу специфіку. За період з 1959 до 1970 рр. їх кількість збільшилася на 2,8 %, але, починаючи з 1970-х рр., вона постійно знижувалася. В 1970–1979 рр. українське населення Кіровоградської області зменшилось на 3 %, а в 1979–1989 рр. – на 6 % [13, 177; 27, 5; 28, 1].

Таким чином, за період 1959–1989 рр. Кіровоградська область зазнала суттєвих демографічних втрат. Починаючи з 1970-х рр., зменшується кількість населення області, посилюється процес відтоку сільського населення до міст, за межі області, країни, що було пов'язано з різними видами міграцій (виїзд на навчання, служба у збройних силах СРСР, трудова міграція), природним приростом, смертністю населення. Процес зменшення населення в області наклав відбиток і на етносоціальні процеси, зокрема на зменшення кількості українців у досліджуваному регіоні.

1. Нельга О.В. Етнічний склад і етнічна структура суспільства: спроба уточнення понять // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 1.
2. Хомра А.Я. Міграція населення України в 1959–88 гг.: основні закономірності і тенденції розвитку // Міграція і урбанізація населення (на матеріалах України і Польщі). – К., 1992.
3. Глуханова Г.Л. Демографічні аспекти урбанізації Української ССР в 1959–1989 гг. // Міграція і урбанізація населення...
4. Петрова Т.П. Механізми міграційного обміну: методи дослідження. – К., 1992.
5. Козлов В.И. Етніческая демография. – М., 1977; Козлов В.И. Динамика численности народов. Методология

- исследования и основные факторы. – М., 1969.
6. Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. – М., 2006.
  7. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картографічні дослідження. – К., 1965; Наулко В.І. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). – К., 1975.
  8. Пономарёв А.П. Межнациональные браки в УССР и процесс интернационализации. – К., 1983; Пономарёв А.П. Етнічність та етнічна історія України. – К., 1996.
  9. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.): Статистические очерки. – М., 1956.
  10. Населення Кіровоградської області за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. – Кіровоград, 1991.
  11. Коваленко А. Про національний склад населення області // Кіровоградська правда. – 1990. – 13 листопада.
  12. Національний склад населення області // Народне слово. – 1991. – 14 березня.
  13. Населення української УРСР за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. – К., 1990.
  14. Гудзь В.В., Пачев С.І., Пачева В.М., Пленокосов М.В. Чисельність українців та національних меншин Запорізької області у другій половині ХХ ст. // Постметодика. – 2002. – № 7–8.
  15. Старостенко Г. Взаємозв'язок трудової маятникової міграції сільського населення і соціально-демографічних процесів // Економіка України. – 1994. – № 2.
  16. Романцов В.О. Деякі актуальні аспекти демографічної ситуації в Україні у 1945–1990 рр. // Укр. істор. журн. (Далі – УІЖ). – 1992. – № 10–11.
  17. Кривчик Г.Г. Протиріччя культурного розвитку українського села у 1960–80-ті рр. // УІЖ. – 2002. – № 5.
  18. Вівчарик М.М. Національні процеси в українському селі в умовах демократизації суспільства // УІЖ. – 1992. – № 1.
  19. Загальндержавні тенденції та закономірності територіальної диференціації // Укр. географ. журн. (Далі – УГЖ). – 2002. – № 1.
  20. Коваль М.В. Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945–1955 рр.) // УІЖ. – 1990. – № 4.
  21. Підгрудний Г. Розселення українців в Україні (сучасний період) // Розбудова Держави. – 1995. – № 5–6.
  22. Заславская Т.И. Миграция населения между городом и селом // Социологические исследования. – 1981. – № 3.
  23. Наулко В.І. Динаміка етнічного складу населення України в ХХ столітті // УГЖ. – 1997. – № 2.
  24. Наулко В.І. Про національний склад населення Української РСР (за матеріалами переписів населення) // Народна творчість та етнографія. – 1964. – № 3.
  25. Кривчик Г.Г. Соціальний розвиток українського села в 60-ті – 80-ті рр. ХХ століття: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Дніпропетровськ, 2002.
  26. Панченко П.П. Деформації в розвитку українського села у 80-х – на початку 90-х років // УІЖ. – 1992. – № 1.
  27. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г.: Распределение населения по национальности, родному языку и второму языку народов СССР по Кировоградской области. – М., 1989.
  28. Главное управление статистики в Кировоградской области: Всесоюзная перепись населения 1959 г.: Распределение населения по национальности и родному языку по Кировоградской области. – ЦМСС.
  29. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – Т. IV: Национальный состав населения СССР. – Ч. II: Распределение населения отдельных национальностей СССР по полу, возрасту, языку, уровню образования и состоянию в браке. – М., 1972.

